

## Адабияттар тизмеси:

1. **Исаева, Г.** Азыркы кыргыз поэзиясы тууралуу этюддар: макалалар [Текст] / Г.Исаева. – Бишкек, 2013.- 92 б.
2. **Арзыханова, А.А.** Культурные основы традиционного кыргызского общества [Текст] / А.А.Арзыханова // Вестник науч. журнал НАН КР.- Бишкек, 2015.- №4.
3. Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас жана рухий дүйнө. 5-к. – Бишкек, 2002.- 275б.
4. **Абрамзон, С.М.** Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер[Текст] / Түз.: Ө. Караев, котор.: С. Мамбеталиев, Д. Сулайманкулов, С. Макенов. – Бишкек: Турар, 2013. – 63 б.
5. **Алагушов, Б.** Атай өлбөйт, мурастары өчпөйт. “Атай: ырлар, күүлөр, эскерүүлөр” китебинде [Текст] / Б.Алагушов. – Бишкек, 2001. – 21 б.
6. **Беляев, В.М.** Очерки истории народов СССР [Текст] / В.М.Беляев. – М.: Музгиз, 1962.- 8 с.
7. **Затаевич, А.** Кыргыздын аспаптык күүлөрү жана обондору [Текст] / А.Затаевич.-М.: Советский композитор, 1971.- 379 б.
8. **Токомбаева, А.** Кошок. “Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки” китебинде[Текст] / А. Токомбаева. – Фрунзе, 1973.- 120 б.
9. **Болсуналиев, Ч.** Манасчы жөнүндө. Улуу манасчы Сагынбай: кзалдар, эскермелер, иликтөөлөр[Текст] / Ч.Болсуналиев. – Бишкек: Ал-Тоо, 1992. – Б.130-131.
10. **Мукасов, Ы.М.** Ранние формы религии в контексте возникновения философской мысли кыргызского народа[Текст] / Ы.М. Мукасов // НАН КР, ИФПиСПИ им. А.А. Алтмышбаева. – Бишкек: Maxprint, 2019.- 157 с.
11. **Склютовская, Т.М.** Кыргызская камерно-инструментальная музыка [Текст] / М.Т. Склютовская. – Ф.: Адабият, 1989. – 10 с.
12. **Виноградов, В.С.** Киргизские народная музыка [Текст] / В.С. Виноградов. – Фрунзе, 1958.- 260 с.
13. **Сулайманова, М.И.** Кыргызские и узбекские народные песни и родственное доверие [Текст] / М.И.Сулайманова // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУМУ, 2021.- С.115-119.

DOI:10.54834/16945220\_2023\_3\_149

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК 781.3

**Колдошов Т.Р.***к.филол.н., доц. Кырг. гос. универ. культ. и иск. им. Б.Бейшеналиевой, Кыргызская Республика***КЫРГЫЗ ЭЛ ЫРЛАРЫНЫН ГЕНЕЗИСИ: ТАРЫХЫЙ-МАДАНИЙ КОНТЕКСТ**

XXI кылымдын башы менен, элдик салттуу маданиятка, фольклорго, элдик искусствого болгон кызыгуулар менен көңүл буруулар, кыргыз коомчулугуна улуттук иденттүүлүктү, тарыхый эстеликтерди калыбына келтирүү талаптарына, элдин руханий дүйнөсүн өнүктүрүүгө таасирин тийгизүүдө. Ошондуктан, бүгүнкү күндө руханий баалуулуктарга жана идеалдарга кайрылуу актуалдуу маселелерден болууда. Жумушта кыргыз эл ырларынын өнүгүүсү тарыхый-маданий контексте көрсөтүлөт. Элдик обондуу ырлар кыргыз элинин улуттук мүнөзү чагылдырылган бай мазмундуулугу жана жанрдуулугу өзгөчөлөнгөн поэтикалык-музыкалык искусство катары каралат. Эл чыгармачылыгынын тарыхый булактарынан болгон элдик ырлардын генезисин ачып берген ар кандай ой толгоолор каралат. Жумушта кыргыз элдик ырларынын салттуулугу жана бүтүндөй тарыхынын ичинде, элдин жашоо-тиричилиги менен байланышта болгондугу каралат. Автор негизинен элдик ырлар менен байланышкан тарыхый өнүгүүгө жана элдик ыр чыгармачылыгынын эстетикалык маанисине көңүлүн бурган. Ошондой эле элдик обондуу ырлар, адамдын руханий дүйнөсүн байытуунун формасы жана чыгармачыл ишмердүүлүгүнүн спецификалык түрү катары эсептелгендиги, коомдун жашоо-тиричилигинде анын маанилүүлүгүн аныктаган социомаданий потенциалга ээ экендиги, адамдын ишмердүүлүгүнүн бардык жактарына таасир берүү менен анын ички дүйнөсүн агартууга жана байытууга көмөк бергендиги ачып берилет.

**Негизги сөздөр:** элдик ыр; элдик ырлардын генезиси; музыкалык фольклор; ыр жанрлары; музыкалык чыгармачылык; руханий баалуулук; этникалык салттуулуктар.

## ГЕНЕЗИС КЫРГЫЗСКОЙ НАРОДНОЙ ПЕСНИ: ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ

*С началом XXI века интерес народа к традиционной культуре, фольклору оказывает свое влияние на становлении личности, реконструкции исторических памятников и духовного развития народа. Поэтому, сегодня делать акцент на духовное богатство к идеалу сохраняет свою актуальность. В данной работе историческо-культурном контексте показывает развитие кыргызских народных песен. Народное песенное творчество будет рассматриваться как особенный жанр музыкально-поэтического искусства и его богатый смысл, и характер. Будут затрагиваться разные мысли взятых из исторических источников которые открывают генезис народных песен. В работе также рассмотрены вопросы, связанные с традицией кыргызских народных песен, развитием и знанием в жизни народа на протяжении всей его истории. Основное внимание автора направлено на раскрытие исторически сложившейся взаимосвязи народных песен и эстетического значения певческого исполнительского искусства. Выявлены, что кыргызская народная песня, как форма духовной культуры и специфический вид творческой деятельности человека, и обладает большим социокультурным потенциалом, определяющим его значение в жизнедеятельности общества, влияя на все стороны сознания и деятельности человека, улучшая, совершенствуя его внутренний духовный мир.*

**Ключевые слова:** народная песня; генезис народной песни; музыкальный фольклор; песенные жанры; музыкальное творчество; духовные ценности; этнические традиции.

## GENESIS OF KYRGYZ FOLK SONG: HISTORICAL-CULTURAL CONTEXT

*With the beginning of the 21<sup>st</sup> century, the people's interest in traditional culture and folklore has an impact on the formation of personality, the reconstruction of historical monuments and the spiritual development of the people. Therefore, today the emphasis on spiritual wealth and ideals remains relevant. This article shows the development of Kyrgyz folk songs in a historical and cultural context. The article also discusses issues related to the tradition of Kyrgyz folk song, its origins, development and knowledge in the life of the people throughout its history. The author's main attention is aimed at revealing the historically established relationship between folk songs and the aesthetic significance of singing performing art. Folk songwriting will be considered as a special genre of musical sources that reveal the genesis of folk song, will be touched upon. It has been revealed that Kyrgyz folk song, as a form of spiritual culture and a specific type of human creative activity, has great sociocultural potential that determines its importance in the life of society, influencing all aspects of human consciousness and activity, improving, perfecting his inner spiritual world.*

**Key words:** folk song, genesis of folk song; musical folklore; song genres; musical creativity; spiritual values; ethnic traditions.

Байыркынын теренине кеткен улуттук салттуу баалуулуктар, коомчулуктун өз ара биримдигиндеги өсүп-өнүгүүсүндө чечүүчү ролду ойногон тарыхый-маданий эстеликтер менен тыгыз байланышта, моралдык-эстетикалык нормаларды калыптандыруунун принциптерин бекемдейт.

Маданий салттуулуктун иш-аракеттеринин өнүгүү механизмдери, адамзаттын руханий дүйнөсүн байытуу жана өнүктүрүү жөндөмдүүлүгүнө ээ. Элдик ыр чыгармачылыгынын түрлөрүнүн ичинде, обондуу ырлар, термелер, айтыштар, алым сабактар, кошоктор, дастандар, эпикалык чыгармалар кирет. Алар, музыкалык жана поэтикалык тилинин өзүнчө улуттук өзгөчөлүгүнө, мазмунунун тереңдигине жана маанилүүлүгүнө, жогорку көркөм формаларына жеткендигине мүнөздүү келет.

Бул жагдайда, элдик көркөм маданият, эл чыгармачылыгынын ар кандай түрлөрүнүн жана жанрларынын бүтүндөй системасы катары, “кыргыз обондуу ырлары” түшүнүгүн кароо менен талдоого негиз боло алат. Ошондой эле, ал, оозеки салттагы идеялык-эмоционалдык

мазмунун жана музыкалык чыгармалардын көркөм формасынын өзгөчөлүктөрүн өзүнө камтыган, музыкалык-поэтикалык искусствонун өзгөчө түрү катары эсептелет.

Бизге белгилүү болгондой, музыкалык-поэтикалык чыгармалар эл ичинен чыккан ышкылуулар (койчулар, жылкычылар, кол өнөрчүлөр, дыйкандар, усталар жана башкалар) тарабынан жаралат. Алардын ар бири өзүнүн чыгармачылык “жүзүнө” ээ болуу менен, маданий ишмердүүлүгүн жүргүзүшөт. Элдик музыкалык чыгармачылык, элдин улуттук мүнөзүн өзүнө камтуу менен, коомчулукка, өзүнүн айлана-чөйрөсүндөгү ишмердүүлүктөргө, тарыхый окуялардын болуп өтүшүнө жасаган мамилесинде, жаралган чыгарманын обонуна жана анын поэтикалык тексти менен гармониялык биримдиктеги айкалышуусуна болгон ачык-айкын таасирленгендигин көрөбүз.

Кыргыз элдик обондуу ырларынын генезиси жагдайында карай турган болсок, чыгармачылыктын бул түрү, обон менен поэзиянын органикалуу түрдө шайкеш келүүсү, адам баласынын жана табияттын жаратуусу менен, аны маданияттын феномени катары карай алабыз.

«Элдик ыр» («volkslied») терминин, эң алгач немис акыны, философу, тарыхчы жана сынчы И. Г. Гердер (1744-1803), өзүнүн «Дүйнө элдеринин үндөрү ырларда» (1778), «Элдик ырлар» (1779) жыйнактарында киргизген. Ал, ошондой эле ырлардын табият музыкасы менен түздөн-түз байланышын көрсөткөн. Бул, ырлардын адабияттык компоненттери, жалпы элдин бүтүндөй маданиятын ачып берүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Мына ушундай таризде, обондуу ыр, маданият таануучулук ой толгоодо айтканда, сөз менен үндүн эриш-аркактуу жардамы менен, идеалдардын баалуулугу, нормалары жана үлгүлөрү үстөмдүк кылуу менен, этнос жана цивилизация контекстиндеги адам баласынын ой жүгүртүүсүн, анын эстетикалык, адеп-ахлактык, руханий көркөм дүйнөсүн калыптандырат.

Обондуу ыр, формалары, түзүлүштөрдүн синтези жана эстетикалык объектиси катары, өзүнүн руханий баалуулукка бай терең мазмуну аркылуу жашап келүүдө. Элдик обондуу ыр бул контексте, өзүнүн маданий маанилүүлүгү, салттуулугу, элдиктүүлүгү, көркөмдүүлүгү менен, философиялык ой жүгүртүүдө, элдик көркөм маданияттын музыкалык-поэтикалык феномени катары каралат.

Байыркы эл өзүнүн ички сезим-туюмун билдирүү үчүн, түрдүү мүнөздүү келген музыкалык-поэтикалык ырларын жаратышкан. Алардын негизгилери сүйүү-ашыктык, салттык, эмгек ырлары болгон. Карапайым эл, жаратылыш менен да тыгыз байланышта болуп, табияттын тартуусун, анын сырларын аңдап, поэтикалык ыр саптарында чагылдырган. Бул тууралуу кыргыз элинин тарыхын изилдөөчү С. М. Абрамзон өзүнүн оюн мындайча жазган: “Кыргыз фольклорунда ыр чыгармачылыгы эң чоң орунду ээлейт. Бул, биринчи кезекте кыргыздардын өзгөчө поэтикалык шыгы, алардын сейрек учуроочу төкмөлүгү, өзүлөрүн курчаган турмуштагы бардык олуттуу окуяларды, поэтикалык образдарда жана ыр түрүндө берүүгө болгон жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу. Эл ичинде обондуу ырлардын кеңири өнүгүшү, элдик музыкант-аткаруучулардын таланты менен да шарталган. Обондуу ыр жанрында негизги орунду лирика ээлейт. Мында, эң эле назик, саймалардан жаралгансыган ашыктык ырлары (секетпай менен күйгөн) да, ошондой эле кайгылуу ырлар (арман) да бар” [1].

Эл ичине сүймөнчүлүккө ээ болуу менен, кеңири тараган ырчы-акындардын – XIV кылымдагы Токтогул ырчынын, XIX кылымдагы Арстанбек, Музооке, Балык, Токтогул, Женижок, Боогачы, XX кылымдагы Алымкул Үсөнбаев, Калык Акиев, Осмонкул Бөлөбалаев, Атай Огонбаев, Муса Баетов, Калмурат Нурдөөлөтов, Асек Жумабаев, Мыскал Өмүрканова, XX кылымдын аягындагы XXI кылымдын башындагы Эстебес Турсуналиев, Ашыраалы

Айтиалиев, Тууганбай Абдиев, Замирбек Үсөнбаев, Элмирбек Иманалиев сыяктуу залкарлардын ысымдарын сыймыктануу менен атай алабыз. Алардын обондуу ырлары бүгүнкү күнгө чейин эл ичинде жашап келет. Алардын обондуу ыр чыгармачылыктары кийинки муундарга мурас катары калтырылуу менен сакталган.

Кыргыз обондуу ырларынын поэтикалык чыгармачылык менен байланышы жана алардын өзгөчөлүктөрү тууралуу орус окумуштууларынын (В. Радлов, Ф. Корш, А. Гордлевский, В. Виноградов, А. Затаевич жана башкалар) эмгектеринен кезиктиребиз. Ошондой эле, элдик музыкалык искусствосун изилдөөчүлөрдүн (Б. Алагушов, К. Ш. Дүйшалиев, Ч. Т. Уметалиева, М. Касей жана башкалар) эмгектеринин, авторлордун экспедициялык материалдарынын натыйжалары, элдик обондуу ырлар музыкалык фольклордун эң кеңири тараган түрлөрүнөн экендигин тастыктоодо. Анткени, алар жалпы элдин байыртадан берки жашоо-тиричилигин, тарыхый-маданий өнүгүүсүн ачык чагылдырып, улам кийинки муунга өтүп келген. Мына ошол көптөгөн кылымдарды өзүнө камтыган салттуулугу менен, элдик обондуу ырларды, этностун маданияты менен байланышта, адамдык сезимталдуулук жана сөз менен айкалышкан обон салуу синтези, анын жанрдык түзүлүшүн кароого мүмкүнчүлүк берет.

Байыртадан бери, бүгүнкү күнгө чейинки, ыр фольклорунун эволюциясын кароодо, анын өнүгүүсүндөгү бир канча негизги этаптуу мезгилдерин көрсөтүүнүн керектиги турат. Мында, кыргыз элдик обондуу ырларынын жашоосуна конкреттүү түрдө тарыхый өзгөрүү процесстеринин маанилүү таасир бергендигин айтууга болот. Кыргыз эл ырларынын тамыры байыркынын түпкүрүнө алып баргандыгы бизге белгилүү. Өтө жөнөкөй формада жаралган обондуу ырлар, акырындык менен өнүгүү жолунда болуп, элдик көркөм маданиятынын бир бөлүгү катары бүгүнкү күнгө келип жетти. Аларда элдин тили, дили, ой толгоосу, тарыхы, жашоо-тиричилиги менен тыгыз байланышта болгондугу, обондорунда жана поэтикалык ыр саптарында чагылдырылган. Бул тууралуу музыка таануучу В. Виноградов мындай деп жазган: “Кыргыз элдик ырларынын байыркылыгы жана өз алдынча пайда болгондугу, тарыхый шарттар менен байланышта байыркынын түпкүрүнөн бүгүнкү күнгө чейин сакталып келди” [2]. Ал эми, Л. В. Кулаковскийдин айтымында, “эл ичинде жаралган ырлар, жөнөкөй эмес, бирок, миндеген жылдардагы үзгүлтүксүз өнүгүүнүн, өтө узакка созулган эволюциянын натыйжасы” [3]. Демек, изилдөөчүлөрдүн оюн туура деп таба алабыз. Анткени, биздин байыркы ата-бабаларыбыздын обондуу ырларынын алгачкы фольклордук формалары, тили, сүйлөө сөзү, обон салуусу боюнча көптөгөн маалыматтарга күбө боло алгандыгын айтууга болот. Мисалы, фольклордук ырлардын эң алгачкы үлгүлөрү боюнча, биз, от жагып алып кой-короо кайтарган кыз-келиндердин “Бекбекей” ырын келтирсек болот. Ошондой эле, элибизде кыз бойго жеткенден кийин, күйөөгө берүүдө, үйлөнүү-үлпөт тойлорунда “Кыз оюну” ар түрдүү оюндар менен коштолуп, “Кыз узатуу” ырлары ырдалган: “Букарда буудай бышыптыр, Буудай өндүү кыз бала, Бүйгүн тоюң түшүптүр. Талаада таруу бышыптыр, Тараза өндүү кыз бала, Танда тоюң түшүптүр. Кең туу болсун үйүңүз, Кеңештүү болсун күйөңүз, - сыяктуу ыр саптары менен тойду жарчылар-ырчы-акындар башташкан. Кызды жеңелери, курбулары жасантып-кийинтип, күйөөгө узатууга даярдашат. Кулдук уруп келген күйөө тараптагылар, кызды алып кетээр малында, кыздын жеңелерин коштогон аялдар: Кызды көлөкө жерге бакканбыз, Күмүштөн чачы такканбыз. Кызды алпештеп аяр бакканбыз, Алтындан сөйкө такканбыз. Кыздын кылыгы бизге жакчу эле, Кыйылып сырын айтчу эле. Акылын тапкан кыз эле, Айылда ашкан уз эле, - деп, “Кыз узатуу” кошогуң кошушкан. Кээде кошокту күйөөгө барган кыздардын өзүлөрү да кошушкан. Андай кошоктордун бири “Ой-дай”: Кызыл, кызыл

козунун, Көрпөсү элем ой-дай! Кызда болсом элимдин, Эркеси элем ой-дай! Эркеликке койбоду, Эрге берди ой-дай! Ата-бабам көрбөгөн, Элге берди ой-дай!

Күйөөгө баруучу кыздардын кошокторунун мазмуну туулуп-өскөн жеринен, өз элинен башка элге бүлөө болуп кетип жаткандыгы мүнөздөлөт. Кыз күйөөнүн үйүнө барганда, жар көрүүдө ырдашкан ыр “Жар-жар”. “Жар-жар” ыры бүгүнкү күнү кайрадан жанданууда.

Биздин көз карашыбызда, элдин социалдык жашоо-тиричилик тажрыйбасында, “Кыз узатуу” сыяктуу оюн-зооктордун түрлөрү абдан көп болгон. Бул тууралуу маданият таануучу М. Касей мындайча жазган: “Илгертен эле, күндүзү кечке эмгектенген соң, кечкисин карылар “шерине” уюштуруп, комуз, кыл кыяк, чоорлорунда күүлөрүн коштоп, ыр кесени кыдыртып, ар кандай элдик ырларды ырдашкан. Ал эми, жаштар болсо, шыргыйдан таза арчылып жасалган алты-бакан селкинчек тебишип, ай жарыгында ак чөлмөк ыргытышып, шабиет ойношуп, таң атырышкан. Оюн-зоок, тамаша салышып, “Ак чөлмөк”, “Шабиет”, “Селкинчек” сыяктуу элдик обондорун созушкан” [4].

Кыргыз элинин ыр чыгармачылыгындагы көптөгөн жанрлар бүгүнкү күнгө чейин сакталып келди. Алар жашоо, эмгек ыргактары менен байланышта жаралып, ар түрдүү мүнөздүүлүктө чагылдырылган. Алардан байыркы ырлардын салттуулугун, созулмалуулугун, өзүнчө мүнөздүү ыргактуулугун, обондук-интонациялык өзгөчөлүктөрүн сезе алабыз. Мезгилдин өтүшү менен, жөнөкөй келген эмгек ырлары өзүнүн обондук жана поэтикалык жактан өнүгүү жолунда болгон. Атап айтсак, жогоруда сөз болгон кыз-келиндердин кой-короо кайтарган “Бекбекей”, жылкычылардын “Шырылдаң”, дыйкандардын “Оп майда”, “Чечкор” сыяктуу ырлары мисал боло алат. Эмгек ырлары тууралуу искусство таануучу К. Ш. Дүйшалиев мындайча жазган: “Кыргыз элинин ыр чыгармачылык маданиятында, эмгек ырлары элдик ырлардын байыркы түрлөрүнүн бири катары эсептелет. Кыргыз эл ырларынын ичинен үч түрү: “Бекбекей”, “Шырылдаң” жана “Оп майда” элдин эмгек ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышкан. Алар, болжол менен, көчмөндөрдүн жашоосу уруу-урууга бөлүнүп, малчылык жана дыйканчылык жашоо-тиричилигине өтүү менен, ар кандай тарыхый мезгилдерде пайда болгон” [5].

Адам баласы табияттын сырларын кабылдай билип, ал жөнүндө терең түшүнүк алуусунун натыйжасында, бирдиктүү тыгыз байланыш аркылуу Жер-Эне, Табият, Суу, От, Асман, Күн, Ай, Шамал жана башкалар бүгүнкү күнгө чейин обондуу ырларда образдуу чагылдырылып келет. Өзгөчө ырчы-акындардын чыгармачылыгында мындай темалар кеңири орунду ээлеген. Мындай темаларды элдик залкар ырчы-акындар Токтогул, Жеңижок, Барпы, Тоглок Молдо жана башкалардын чыгармачылыктарынан кеңири кезиктиребиз.

Ар бир доор адам баласынын жашоосунда өзгөрүүлөрдү, бурулуштарды алып келет. Алар өз кезеги менен, элдик ырларга да, өзүлөрүнүн таасирин берет. Ар бир доордо, анын өзүнө мүнөздүү фольклордук жаңы жанрлардагы ырлар пайда болот. Ырлардын өнүгүү процессинде, музыкалык-көркөмдүк каражаттары, образдуулугу, обондуулугу, ыргактуулугу, салттуулугу, түзүлүш формалары кандайдыр бир деңгээлде өзгөрүүгө дуушар болуу менен, анын мазмуну да жаңыланат. Демек, кыргыз элдик обондуу ырларынын этникалык маданий синтезинин өнүгүү процесси – этникалык салттуулуктун негизинде иштелип чыгып, коомчулук тарабынан кабыл алынат.

Биз үчүн өтө маанилүүлүгү – бул, кыргыз обондуу ырларынын түрк тилдүү элдердин (өзбек, татар, башкыр, тажик, түркмөн жана башкалар) көпчүлүгүнүн ыр чыгармачылыгы менен кескин түрдө айырмачылыгы эсептелет. Ал айырмачылыктарды ырлардын ладдык түзүлүшүнөн, обондуулугунан, ыргактуулугунан таба алабыз. Бул жагынан караганда, байыртадан эле кыргыз элинин өзүнө гана мүнөздүү ыр чыгармачылыгынын жана

аткаруучулугунун салттуулугунда жаралып, сакталып жана өнүгүп келгендигин айтууга болот.

Ар бир жаңы доордо пайда болгон ырлар, өткөн доорлордогу ыр чыгармачылыгынын салттуулугунун негизинде өзүнүн өнүгүүсүн улагандыгын көрөбүз. Себеби, ыр чыгармачылыгынын жана ырчылык аткаруучулугунун салттуу мектеби, көптөгөн кылымдар ичинде, улам кийинки урпактарга, устаттан шакиртке өтүү менен сакталып, өнүгүү жолунда болгондугун ачык байкайбыз.

Жогоруда айтылгандардын негизинде, элдин социалдык-маданий жашоо тиричилигинде элдик ырлар өзгөчө мааниге жана орунга ээ болуп келген. Кыргыз элинин обондуу ырлары өзүнүн тарыхый өнүгүү жолуна, көркөмдүүлүгүнө, салттуулугуна, элдиктүүлүгүнө, мазмундуулугуна ээ экендиги белгилүү. Элдик обондуу ырлардын тематикасы жана мазмуну жалпы элдин жашоо-турмушун, эмгегин, сүйүүсүн жана башка чагылдырган түрдүү мүнөздөрдө образдуу келет. Мезгилдин өтүүсү менен, фольклордук ыр чыгармачылыгына, ааламдашуудагы заманбап жашоо-тиричилигинин таасири тийбей койгон жок. Сөзсүз түрдө, элдик ырлардын тематикасында жана мазмунунда бир катар өзгөрүүлөр болууда. Өз кезеги менен, кыргыз обондуу ырларынын заманбап агымы өз алдынча өнүгүү жолун улап, кандайдыр бир деңгээлде, салттуу ырчылык чыгармачылыкка өзүнүн таасирин берүүдө. Элдик ырлардын тематикасында жана анын мазмунунда, адабият булактарынан жаңы сюжеттер жана образдар орун алууда. Ошентип, элдик салттуу обондуу ыр маданиятынын тарыхый этаптуу өнүгүү жолунда мозаикалуу гана эмес, этно-маданий, руханий-эстетикалык жана көркөмдүк жагдайында абдан ар жактуу болгондугун айта алабыз. Мындай көрүнүштүн негизги мүнөздүүлүгү жана параметрлери ХХI кылымдын башталышына чейин сакталып, ага маанилүү көңүл бурулууда. Бул, сөзсүз түрдө өлкөнүн социалдык-маданий, саясий экономикалык абалдарына жана шарттарына байланыштуу болуп өтөт.

Элдик обондуу ырларды биз келечек муундарга өткөрүп берүү менен, анын сакталышына жана өнүгүшүнө көмөк бере алабыз. Бул фольклордук ыр чыгармачылыгына мүнөздүүлүктү, маданият жана искусство ишмерлеринин изилдөөчүлүк ишмердүүлүктөрүнөн көрө алабыз. Ошондуктан, бүгүнкү күндө элдик обондуу ырларды сактоо жана өнүктүрүү маселеси, аны калк катмарына жайылтуу, учурдагы билим берүү программаларына киргизүүнүн, активдүү чыгармачылыктын жана ишмердүүлүктүн негизинде жүзөгө ашырууга болот.

### **Жыйынтык**

Элдик обондуу ырлар тарыхый-маданий контекстинде абдан уникалдуу келген маданий-тарыхый феномен катары эсептелет. Ал кыргыз элинин тигил же бул тарыхый мезгилдерин эстетикалык, этикалык, дин, философиялык жактарын мүнөздөгөн кыргыз маданиятынын өнүгүүсүнө таасирин берет. Кыргыз обондуу ырлары этностун негизги байланыштыруучу компоненттеринин биринен болуп, салттуу түрдө руханий маданиятты сактоо жана кийинки муунга өткөрүп берүү каражаты катары саналат. Ошентип, кыргыз обондуу ырлары, өзүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрү аркылуу, адам баласына социомаданий шарттары жана багыттары менен, универсалдуу каражат катары эсептелет. Бүгүнкү күндөгү коомчулуктагы карама-каршылыктарды жеңүүгө жана социомаданий маселелерди чечүүгө, адамдын ички руханий дүйнөсүнүн теңсалматуулугуна жетишүүсүнө көмөк берери белгиленген.

## Адабияттар тизмеси:

1. **Абрамзон, С.М.** Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С.М. Амбразон. – Бишкек: Турар, 2001. – 36 б.
2. **Виноградов, В.** Кыргызская народная музыка [Текст] / В. Виноградов. – Ф.: Кыргызгосиздат, 1958. – 5 с.
3. **Касей, М.** Кыргыз элдик ырчылык аткаруучулук өнөрүнүн тарыхы [Текст]: окуу китеби / М. Касей. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2017. – 26 б.
4. **Кулаковский, Л.В.** Песня, ее язык, структура, судьбы: на материале русской и украинской народной, советской массовой песни [Текст] / Л.В. Кулаковский. – М.: Советский композитор, 1962. – 342 с.
5. **Дуйшалиев, К.Ш.** Песенная культура кыргызского народа (жанрово-исторический аспект) [Текст] / К.Ш. Дуйшалиев. – Бишкек, 1993. – 80 с.

DOI:10.54834/16945220\_2023\_3\_157

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.

УДК:821.512.161:82.09(575.2)(04)

**Турдубаева Н.Ш.**

к.ф.н., доцент Кыргыз. Нац. универ. им. Ж. Баласагына, Кыргызская Республика

## ТҮРК ДҮЙНӨСҮНҮН АДАБИЯТЫ КЫРГЫЗ ОКУМУШТУУЛАРЫНЫН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ

Изилдөөнүн предмети болуп түрк элдеринин адабияты кыргыз окумуштуулары тарабынан жарым кылымдан ашык изилденип, жазуучу Аалы Токомбаев баштаган акын-жазуучулардын белгилүү котормолорун, макалаларын, окумуштуулардын сандан-санга жарыяланган изилдөөлөрүн хронологиялык багытта анализдөө. Изилдөөнүн максаты- кыргыз басма сөздөрүндө жарыяланган материалдардын негизинде аталган жумушта хронологиялык ыраттуулукту сактоо менен бир системага салып, ар бир жумушта көтөрүлгөн маселелер тууралуу кыскача экскурс жасоо. Изилдөөнүн методдоруна ошол мезгилдүү басма сөздөрдө жарыяланган нечендеген илимий изилдөөлөрдү, макалаларды, атүгүл окуу курал түрүндө да жарыяланган материалдарды пайдалануу менен белгилүү жыйынтыктарды чыгаруу. Изилдөөнүн жыйынтыктары аталган жумушта ар кайсы басма сөздөрдө жарыяланган материалдарды бир беткей чогултуу менен түрк элдеринин адабияты кыргыз окумуштуулары тарабынан изилдөөдө бир кылымдык тарыхы бар экендигин аныктоо. Изилдөөнүн илимий баалуулугу - алгач түрк элдеринин адабияты кыргыз окумуштуу изилдөөчүлөр тарабынан изилдеген тарыхын окурмандарга ырааттуу таанытуу. Изилдөөнүн практикалык мааниси: түрк элдеринин тарыхын, маданиятын таанып билүү бүгүнкү күндө мамлекеттер аралык байланыштарды түзүү күн тартибинде күндөн-күнгө күчүнө кирип келе жатат. Мындай максаттуу багыттар түрк элдеринин адабиятын алгач изилдөөдө, аларды ар бир тарыхын билүүдө кыргыз окумуштуу-изилдөөчүлөр тарабынан буга чейин изилденип келгендиги, аларды кыргыз тилине которуу менен жогорку окуу жайлардын, орто мектептердин окуу программаларына киргизүүдө көрнөктүү материал болот. Изилдөөнүн келечектеги сунуштары-түрк элдеринин адабиятын изилдөөдө кыргыз окумуштууларынын эмгектерин филология факультетиндеги студенттерге, магистранттарга, мугалимдерге тереңирээк окутуу жана “Түрк элдеринин адабияты” аттуу лекциялык курсун киргизүү керек.

**Негизги сөздөр:** түрк элдери; орто кылым; улуу акын; Низами; Навои; А.Токомбаев; окумуштуулар; өзбек; тажик адабияттары.

## ЛИТЕРАТУРА ТУРЕЦКОГО МИРА В ИССЛЕДОВАНИЯХ КЫРГЫЗСКИХ УЧЕНЫХ

Предметом исследования данной работы является литература тюркских народов изучается кыргызскими учеными уже более полувека, проводится хронологический анализ известных переводов, статей и многочисленных опубликованных исследований поэтов и писателей под руководством